

مطالعه تطبیقی کاشی کاری مسجد گوهرشاد با بقعه امامزاده محمد محروق نیشابور

آسیه بذرگری / دانشجوی کارشناسی ارشد پژوهش هنر، دانشکده هنر، موسسه آموزش عالی فردوس، مشهد، ایران.*
asieh.bazrgarii@gmail.com

چکیده

کاشی کاری در ایران از مهم‌ترین مظاهر بروز مفاهیم معنوی و عرفانی در هنر به شمار می‌رود که در تزیینات مساجد و اماکن مذهبی رکن اصلی را ایفا می‌کند. اصول فنی و هنری در تزیینات به‌ویژه کاشی کاری بسیار مورد توجه بوده است. هدف این پژوهش، مقایسه بنای امامزاده محروق و مسجد گوهرشاد به لحاظ نوع و تزیینات کاشی کاری است تا جلوه برجسته در این دو بنا با توجه به اینکه در یک دوره تاریخی و یک حوزه جغرافیایی انجام شده مشخص شود. در این جستار، با مطالعات اسنادی انجام شده، شاهد آن هستیم که نوع کاشی کاری‌های مسجد گوهرشاد و بنای امامزاده محروق یکسان بوده و کاشی‌ها بسته به فضای به کار رفته و نوع نقش آن‌ها متفاوت است. همچنین رنگ‌های به کار رفته تفاوت دارد. کاشی معقلی و کاشی هفت رنگ در هر دو مکان کاربرد بیشتری نسبت به انواع کاشی کاری دارد و آن به دلیل صرفه‌جویی در زمان بازسازی‌های و مرمت بنا بوده است. مسجد گوهرشاد به لحاظ گستردگی و قدمت کاشی کاری‌ها و همجواری آن با بارگاه امام هشتم بسیار بااهمیت و برجسته است.

کلیدواژه‌ها: کاشی کاری، تزیینات، امامزاده محروق، مسجد گوهرشاد.

A Comparative Study of the Tiling of Goharshad Mosque with the Mausoleum of Imamzadeh Mohammad Mahrouq Neyshabur

Asieh Bazergari / Master's student in Art Research, Faculty of Arts, Ferdous Institute of Higher Education, Mashhad, Iran.*

asieh.bazrgarii@gmail.com

Abstract

Teleworking in Iran is one of the most important manifestations of spiritual and mystic concepts in art, which plays the main pillar in the decoration of mosques and religious places. The technical and artistic principles in the decorations, particularly the tiles, were of great interest. The purpose of this research is to compare Imamzadeh Mahrouq and Goharshad Mosque in terms of the type and decoration of tiles in order to determine the prominent effect in these two buildings considering that they were done in a historical period and a geographical area. In this research, with the documentary studies, we have seen that the type of tiling in the Goharshad Mosque and Imamzadeh Mahrouq building is the same, and the tiles are different depending on the space used and their role. In addition, the colours used differ, Maaqli tiles and seven-colour tiles are more common than other types of tiles in both locations because they save time for building renovations and restoration. The mosque of Goharshad is very important and prominent with respect to the extent and age of the tiles and its proximity to the courtyard of the 8th Imam.

Keywords: tiling, decorations, Mahrouq Imamzadeh, Goharshad Mosque.

مقدمه

تزئینات بناهای دوران اسلامی گنجینه‌ای بی نظیر است که عقاید مذهبی و جلوه‌های فرهنگ و هنر آن دوران را به نمایش می‌گذارند. معماری مقابر امامزادگان و مساجد از متنوع‌ترین و ماندگارترین گونه‌های معماری در ایران است و می‌توان کاشی کاری را نمادی از معماری دوران اسلامی دانست. پیوندی الوهی بین نقش‌های به کار رفته در کاشی‌ها حالت تقدس و معنویت بنا را دوچندان می‌کند. کاشی کاری مساجد ایران به درجه‌ای از کمال و زیبایی رسیده که آوازه آن در تمام دنیا پیچیده است. کاشی در قسمت‌های مختلف داخل و خارج بنای مساجد به کار رفته است. از جمله محراب، کتیبه، گنبد، مناره، ایوان و... با نگاهی اجمالی به مساجد ایران، کمتر مسجدی را می‌توان یافت که با آرایه کاشی تزئین نشده باشد. در این پژوهش، مسجد گوهرشاد که نشان‌دهنده اوج اعتلای هنر ایرانی اسلامی در دوره تیموری است که بازسازی آن در دوره صفویه از اهمیت آن کم نکرده با بنای بقعه امامزاده محمد محروق که مربوط به دوره تیموریان و دوره صفویه است و کاشی کاری‌های ایوان این بنا به عنوان دومین کاشی کاری نفیس در معماری ایران شناخته می‌شود، مورد قیاس قرار می‌گیرند تا بدانیم:

۱. نوع کاشی کاری‌های به کار رفته در دو مکان مشترک است.
۲. با توجه به هم عصر بودن مکان‌ها، نقش‌ها یکسان هستند.
۳. کدام بنا به لحاظ قدمت کاشی‌های به جا مانده اصیل‌تر و برجسته‌تر است.

پیشینه پژوهش

بررسی کاشی کاری و مقایسه آن‌ها در دو مورد مسجد گوهرشاد و با بقعه امام زاده محروق پیشینه‌ای ندارد. مسجد گوهرشاد در نمونه‌های زیادی از بعدها مختلف مورد پژوهش قرار گرفته، اما پژوهش‌های علمی بر روی بقعه امامزاده محروق در قالب کاشی کاری که در مقایسه با مسجد گوهرشاد صورت نگرفته است. در رابطه غیر مستقیم با این پژوهش می‌شود به مقاله خوشدل (۱۳۹۶) اشاره کرد که در پژوهش خود با عنوان بررسی تطبیقی نقوش مسجد گوهرشاد مشهد با مسجد گوهر شاد هرات به همه انواع تزئینات در این مسجد پرداخته، اما صرفاً به کاشی کاری نپرداخته و بقعه امام زاده محروق به طور کل بررسی نشده است.

جزدراهی (۱۳۹۶) با مطالعه تطبیقی روی گنبد و مساجد دوره صفویه و تیموری از نظر فرم و تزئینات به طور موردی روی مسجد امام اصفهان و مسجد گوهر شاد پرداخته که فرم مورد اهمیت ویژه بود. افشاری و افشاری (۱۳۹۷) عنصر تزئین در کاشی و قالی را مورد پژوهش قرار می‌دهند. مقاله حاضر می‌کوشد از پژوهش‌هایی که در این راستا انجام شده بهره بگیرد و در مقایسه بین دو بنای مسجد گوهر شاد و بقعه امام زاده محروق که در یک دوره تاریخی بوده‌اند، اشتراکات و تمایزات را پیدا کند و معماری برجسته را معرفی کند.

روش پژوهش

این پژوهش کاربردی است و با ماهیت توصیفی-تحلیلی به شیوه کتابخانه‌ای یا اسنادی و مشاهده تصاویر صورت گرفته است. در جداول طراحی شده، سوالات و اهداف پژوهش با رویکرد تطبیقی مورد مقایسه قرار گرفته‌اند. در این پژوهش، عناصر بصری و تزئینات به لحاظ مشترکات ساختاری معماری در دو مورد گنبد و ایوان مورد مطالعه تطبیقی قرار گرفته است.

کاشی‌کاری

کاشی نوعی تزئین گران‌تر از گچ‌بری است که شامل قطعات سفالین است که به طرز خاصی شکل داده و سوار می‌شود تا با ایجاد برخی اشکال برای محل‌های خاص مناسب باشد. مهم‌ترین تحول در استفاده از کاشی در تزئینات معماری، چیزی است که آن را بدل چینی یا تکه‌های کوچک کاشی دانسته‌اند. واضح است که هدف اصلی از این تکنیک، استفاده از رنگ است که حتی به تصاویر سیاه و سفید و بناهای باشکوه صفوی و عثمانی در ادوار متأخرتر کیفیتی منحصر به فرد داده است. کاشی‌کاری به شیوه‌های مختلفی چون معرق‌کاری، کاشی هفت‌رنگ، کاشی معقلی و... ایجاد می‌شود. معماری تیموری شامل کاشی معرق، هفت‌رنگ و خشتی است که اوج کاشی‌کاری را می‌توان به جرات در این دوره دانست. فن کاشی معرق بر اندام معماری خودنمایی می‌کرد. استفاده وسیع از انواع تزئینات در بنا به ویژه انواع کاشی‌کاری از جمله ویژگی‌های عهد تیموری است. از دیگر نمونه‌های خاص هنر کاشی‌کاری در دوره تیموری، می‌توان به کاشی فیتیله‌پیچ زیر رنگی اشاره کرد که برای نبش سردرها، ایوان‌ها و محراب‌ها استفاده می‌شده است. این نوع کاشی با طرح‌های گوناگون ابتدا ساخته می‌شده و سپس در محل نصب می‌شده است. در دوره صفویه، کاشی‌کاری بسیار پررونق‌تر از دوره

تیموری بوده و تمام مساجد و مدارس با پوششی از کاشی تزیین می‌شده‌اند. از آنجاکه شاه‌عباس برای دیدن بناهای مذهبی کاهش کامل نشده‌اش بی‌تاب بود، استفاده بیشتر از تکنیک سریع کاشی هفت‌رنگ تقویت شد (شیرکوهی، طیبیان و زندی، ۱۳۹۵).

تصویر ۱: گنبد امامزاده محروق، (URL.1)

بقعه امامزاده محروق

نیشابور دومین شهر بزرگ استان خراسان رضوی است که قدمت تاریخ و تمدن این شهر باستانی به هزاره پنجم پیش از میلاد باز می‌گردد و در سال ۲۰۱۰ میلادی از سوی سازمان جهانی یونسکو به عنوان شهر پایدار ایرانی به ثبت رسید. بنای ارزشمند معماری قرن دهم هجری در نیشابور امامزاده محمد محروق است که دارای آرایه‌های کاشی کاری و آجرکاری ارزشمندی می‌باشد. محمد بن محمد بن زین بن حسین بن علی، یکی از نوادگان امام زین العابدین علیه السلام است که در سال ۲۲۰ هجری به دست مامون خلیفه عباسی به شهادت رسید و جسدش سوزانده شد و به همین خاطر، به محروق (سوخته شده) معروف گردید و بقایای جسدش در قبرستان حیره نیشابور به خاک سپرده شد و زیارتگاه مسلمانان شد، هسته مرکزی بنای امامزاده در زمان سلجوقیان شکل گرفته، اما در زمان حمله مغول به کلی ویران گردید و در دوره تیموری، بقعه‌ای به جای آن احداث شد که در دوره صفویه تکمیل گردید. در زمان قاجار نیز بنا دوباره رو به ویرانی نهاد، تا اینکه در سال ۱۴۳۱ همزمان با ساخت آرامگاه خیام مرمت و بازسازی شد. مجموعه معماری این بنا شامل، پلان مستطیل شکل با مساحت عرصه ۲۲۲۳۰ متر و اعیان ۱۹۵۰ متر مربع با یک ایوان رفیع ورودی در شمال، دو حرم، یک مسجد و شش حجره در اطراف بقعه می‌باشد. گنبد بلند فیروزه ای رنگ، تزیینات کاشی معرق ایوان ورودی و کتیبه‌های خطی معقلی بر رویه خارجی دیوار اعتباری برای این بنا است. بنای فعلی آرامگاه امامزاده محروق نیشابور در زمان پادشاهی سلطان حسین بایقرا و در دوره تیموریان ساخته شده است. در دوره‌های تاریخی صفویه، افشار، پهلوی و دیگر دوره‌ها

در این مجموعه مرمت‌هایی صورت گرفت و یا الحاقاتی انجام شد.

گنبد امامزاده محروق

با توجه به اینکه مجموعه آرامگاه امامزاده محروق نیشابور مدفن دو شخص متوفی است، آرامگاه امامزاده محروق دو گنبد دارد که گنبد امامزاده محروق نیشابور دارای ساقه‌ای بلندتر از گنبد امامزاده ابراهیم است و با تزئینات زیبای کاشی کاری آراسته شده است؛ به گونه‌ای که بازدیدکنندگان فیروزه‌های در میان باغی سرسبز چشمان شما مسحور بازی رنگ و لعاب کاشی‌ها و هنر دست هنرمندان معمار ایرانی می‌شود. بقعه امامزاده محروق و ابراهیم شامل یک گنبد نار بزرگ با ارتفاع ساقه پنج متر (متعلق به امامزاده محروق)، یک گنبد نار کوچک با ساقه کوتاه (متعلق به امامزاده ابراهیم) و یک ایوان بزرگ و رفیع رو به شمال به عرض داخلی ۸/۷۰ متر و ارتفاع حدودی ۱۲ متر با قدر نمای بیرون بقعه، دو گنبد دیده می‌شود که قسمت ساقه گنبد بزرگ‌تر، شامل تزئینات کاشی با طرح گره صابونی چهار و هشت و لوزی است و در روی پوسته آن، کاشی الوان با نقوش شمسه، لوزی است که درون آن با حروف معقلی مزین به نام‌های علی و ربی می‌باشد که بر روی ته رنگ فیروزه‌ای قرار دارد و تیزه دار و کتیبه است (جعفری فرد، مرشدی و میرسجادی، ۱۳۹۲)

تصویر ۲: گنبد مسجد گوهرشاد، (URL2)

مسجد گوهرشاد

مسجد گوهرشاد مشهد، یکی از مهمترین بناهای دوران شاهرخ تیمور، در سال ۸۲۱ قمری به دستور همسر او، گوهرشادآغا، در مجاورت بارگاه امام رضا علیه السلام ساخته شد. قوام الدین به دستور گوهرشادآغا در سال ۸۱۸ ق با استفاده از آجر و گچ این مسجد را پی‌ریزی کرد. ساختمان این مسجد بعد از گذشت سه سال، به اتمام رسید. این مسجد، نشانه‌های بارزی از تحول در شیوه مرسوم مساجد سبک خراسانی دوره تیموری را در خود دارد. معمار آن یکی از معماران معروف دوره تیموریان بوده است. زلزله نیشابور در سال ۱۰۸۴ قمری که مشهد را نیز لرزاند و به توپ بستن حرم امام رضا علیه السلام و مسجد گوهرشاد در سال ۱۳۳۰ ق به دست قزاق‌های روسیه تزاری

آسیب‌هایی جدی دید. علاوه بر این‌ها، کل مسجد و به خصوص ایوان‌های آن، بارها از پایه مرمت شده است. مهمترین مرمت‌های مسجد مربوط به سال‌های ۱۰۰۸، ۱۰۵۲، ۱۰۵۳ و ۱۰۵۹ قمری است.

مسجد گوهرشاد یک صحن وسیع دارد که از چهار طرف محصور به ایوان‌ها است. تفاوت این مسجد با سایر مساجد چهارایوانی در این است که مسجد گوهرشاد یکی از مساجد دوره تیموری به سبک آذری است. هدف از این پژوهش، بررسی تزیینات به کار رفته در مسجد گوهرشاد است. در مسجد گوهرشاد، از تزییناتی چون کاشی‌های معرق و معقلی و آجر به طور همزمان استفاده شده است. رنگ آبی لاجوردی بیشترین کاربرد را در تزیینات کاشی کاری داشته است. تزیین در مسجد گوهرشاد استفاده از تلفیق آجر و کاشی یا معقلی است. تلفیق آجر و کاشی معمولاً با حرکات زیبای شطرنجی شکل می‌گیرد. نقش‌های معقلی در مسجد گوهرشاد به صورت گلچین معقلی و گره معقلی است. این نقوش در بغل کش ایوان مقصوره، گردنی گنبد، بغل کش و زیر طاق ایوان شرقی و غربی و زیر طاق ایوان شمالی دیده می‌شود (معمّر، کاظم زاده و میردریگوندی، ۱۳۹۹).

پس از کاشی‌های معرق، دومین نقش‌مایه تزیین در مسجد گوهرشاد، به لحاظ تنوع و گستردگی، خطوط بنایی است. در تعریف خط بنایی می‌توان گفت خطی است، راست گوشه و مسطح که بنایان با چیدن آجر و کاشی و یا ترکیب آن دو به وجود می‌آورند.

گنبد مسجد گوهرشاد

گنبد با ۴۱ متر ارتفاع و با آجر لعاب‌دار و کتیبه‌ای به خط کوفی مزین شده است. گنبد مسجد گوهرشاد برخلاف مساجد دیگر به صورت چهارگوش بر روی ایوانی مستطیل شکل احداث شده است. همچنین زیر نیم گنبد با گچ سفید پوشانده شده و زیر گنبد نقاشی کشیده شده است. تمام نمای بیرونی نیز با کاشی معرق مزین شده است. معمار اصلی این بنا قوام‌الدین شیراز، یکی از معروف‌ترین معماران دوره تیموری بوده است. این مسجد شاهکار معماری ایرانی در دوره تیموری است. شیوه معماری این مسجد به سبک معماری مساجد چهار ایوانی ایرانی با گنبد است. این مسجد از نظر ویژگی‌های معماری اسلامی در طراحی، اسلوب و خط و کاشی‌کاری‌های معرق، مقرنس و گچکاری با تزیینات هنری بی‌نظیر است. بنای مسجد شامل هشت ایوان بزرگ و هفت شبستان است. ایوان جنوبی، ایوان مقصوره

نام دارد که بزرگترین ایوان است. ایوان شمالی، معروف به ایوان دارالسیاده است. ایوان شرقی، ایوان اعتکاف و ایوان غربی، ایوان شیخ بهاء الدین نامگذاری شده‌اند. چهار ایوان این مسجد در صحن مربعی شکل قرار گرفته‌اند و در فواصل میانی ایوان‌ها نیز شبستانی‌های وسیعی به چشم می‌خورند (مردانی و لندانی، ۱۳۹۴).

جدول ۱: مقایسه تطبیقی معماری مسجد گوهرشاد و بقعه امام زاده محروق، (نگارنده)

دوره	بنا و پلان	خصوصیات بارز
تیموری: مسجد گوهرشاد مشهد		تکنیک: معرق، معقلی، هفت رنگ، کاشی‌های زیر رنگی رنگ: آبی کبالتی و فیروزه‌ای با پس زمینه عسلی رنگ، سفید، زرد و سیاه و قرمز و با اضافه‌هایی از طلایی
تیموری و صفوی: بقعه امام زاده محروق نیشابور		تکنیک: معرق، معقلی، هفت رنگ، کاشی‌های زیر رنگی رنگ: لاجوردی، زرد، آبی، سفید

ایوان بقعه امام زاده محروق

یک ایوان بزرگ و رفیع رو به شمال به عرض داخلی ۸/۷۰ متر و ارتفاع حدودی ۱۲ متر با قوس تیزه‌دار و کتیبه است که کف بنای ایوان به قدر یک پله از محوطه اطراف بنا بلندتر است و نزده سنگی قدیمی و محکم کوتاهی در جلوی آن نصب می‌باشد. این ایوان در هر طرف شامل یک حجره دو طبقه است و در جلوی آن ایوانکی قرار دارد. ایوان بزرگ و رفیع رو به شمال به عرض در بالاتر از نقش گره و شمسه‌ها کتیبه معرفی از عهد شاه طهماسب صفوی است. در زمینه کاشی لاجوردی و خط ثلث متوسط با کاشی سفید که از طرف راست ایوان «آیه مبارکه کرسی» را شروع کرده، کلمات آیه مبارکه تمام ضلع شمالی و قدری از ضلع غربی ایوان را فرا گرفته و تا جمله (ولا یؤده حفظهما و هو العلی) نوشته شده است. این ایوان در هر

طرف شامل یک حجره دو طبقه است و در جلوی آن ایوانکی قرار دارد. ازاره ایوان حاشیه‌ای از کاشی معرق در زمینه لاجوردی و گل و برگ زرد و آبی دارد که در بالای ازاره مذکور نقش گره با کاشی معرق در زمینه سفید و لاجوردی و بسیار پر جلوه است. گره این قسمت از نوع چهار شمسه سرمه‌دان است (سر گلزائی و طاهری، ۱۳۹۷).

تصویر ۳: ایوان بقعه امامزاده محروق، (URL3)

ایوان‌های مسجد گوهرشاد

ایوان مقصوره: تاریخ ساخت بنا بر کاشی معرق روی این کتیبه دیده می‌شود. نامگذاری ایوان قبله به نام ایوان مقصوره

نوع محراب درون آن است. از زمان‌های گذشته به دلیل جلوگیری از سوء قصد به امام جماعت و امام جمعه محراب را به صورت گود با عمق حدود یک متر درون زمین می‌ساخته‌اند که به آن مقصوره گفته می‌شد. این اقدام از زمان معاویه شروع شده است. مقصوره ایوان گوهرشاد مقابل محرابی کاشی کاری شده و زیبا درست زیر طاق بزرگ ایوان است. بالای این ایوان دو گنبد قرار دارد که گنبد خارجی آن همان گنبد فیروزه‌ای بزرگی است که از دور دست‌ها در کنار گنبد طلایی حرم دیده می‌شود. مناره‌های زیبای این مسجد نیز هر کدام ارتفاع ۴۳ متری دارند و کتیبه‌هایی روی آن وجود دارد (حسینی، ۱۳۸۲).

ایوان شرقی: یکی دیگر از ایوان‌های مسجد گوهرشاد، ایوان شرقی است که در گذشته به ایوان حاج حسن معروف بوده است. این ایوان به رواق امام خمینی متصل است. در داخل ایوان شرقی و در ضلع‌های شمال و جنوب آن سه طاق در قسمت فوقانی وجود دارد. همچنین در سقف این ایوان سنگ مرمری وجود دارد که بر روی آن نوشته‌هایی به خط کوفی دیده می‌شود (مردانی و ولدانی، ۱۳۹۴).

ایوان غربی: دیگر ایوان این بنا ایوان غربی است توسط دری بزرگ به نام در سنگی که در وسط ایوان قرار گرفته است و با بست شیخ بهال‌الدین عاملی ارتباط دارد. گفتنی است این ایوان در گذشته به بازار متصل بوده و نام آن ایوان آب بوده است، زیرا کانال عبور آب به داخل مسجد از زیر این ایوان می‌گذشته است. در داخل ایوان غربی نیز مانند ایوان شرقی، سه طاق

بنا شده است. همچنین در وسط پایه‌های ایوان سوره‌هایی از قرآن کریم به خط بنایی نوشته شده است (مردانی و لندانی، ۱۳۹۴).

تصاویر ۴ و ۵: ایوان مقصوره و نمای ایوان شرقی و غربی مسجد گوهرشاد. (URL4)

کاشی کاری‌های استفاده شده در دو نمونه معماری کاشی معرق

استفاده از قطعات کوچک کاشی تراشیده شده تحت عنوان معرق کاری، نخستین بار در مراغه در سده ۱۲ میلادی پدیدار شد. در واقع، طبق نتایج به دست آمده از آثار گذشته، باید گفت، معرق کاری در دوره سلجوقیان یعنی در قرن ۶ هجری شمسی بسیار رایج شد و به درجه از رشد و تعالی خود رسید. در قرن ۸ هجری شمسی، هنرمندان معرق کار به مراتب از هنرمندان ادوار گذشته به خصوص عهد سلجوقی پیشی گرفتند. آن‌ها موفق شدند اجزایی را که اشکال معرق تشکیل می‌یابد، کوچکتر کنند و از لطیف‌ترین و زیباترین اشکال بنایی و هندسی را در مجموعه‌ای از رنگ‌های زیبا و براق نمایش دهند (جهانبخش، ۱۳۹۴).

در این فن، قطعات کاشی‌های لعاب داده شده به صورت اشکال هندسی مورد نظر و با اندازه‌های معین بریده و با در نظر گرفتن رنگ‌های مختلف لعاب و الگوهای از قبل تهیه شده، پهلوی هم چیده می‌شوند. معرق کاری در دوره صفویان رواج داشته است. معرق کاری به دلیل زیبایی فوق العاده و درجه استحکام آن اهمیت ویژه‌ای دارد. در کاشی معرق، رنگ‌های متنوعی به کار رفته است. به دلایل اقتصادی و سیاسی، کاشی معرق جای خود را به کاشی هفت رنگ داد. مهم‌ترین مشخصه تزئینی مسجد گوهرشاد - که ویژگی کارهای قوام الدین شیرازی معمار است - استفاده از کاشی‌های معرق به شکل اشکال هندسی یا برخی نقوش ساده اسلیمی ترصیع شده بر روی زمینه آجر یا سنگ مرمر است.

این تزئین را بر روی مناره‌های مسجد، سرپایه‌های ایوان‌ها و غرفه‌ها می‌توان مشاهده

کرد. یکی از زیباترین و اصیل‌ترین این نقوش را در بغل کش و زیر طاق ورودی ایوان مقصوره می‌توان دید. این نقوش دارای زمینه سنگ مرمر به رنگ سفید مات است که بر روی آن کاشی‌های معرق به شکل سرمه‌دان و موج با نقش اسلیمی قرار دارد (مردانی و لندانی، ۱۳۹۴).

در ازاره ایوان، حاشیه‌ای از کاشی معرق در زمینه لاجوردی و گل و برگ زرد و آبی دارد که در بالای ازاره مذکور نقش گره با کاشی سقف ایوانک مدخل بقعه، کتیبه معرق بسیار نفیسی است که در زمینه کاشی لاجوردی و خط ثلث جلی با کاشی سفید نوشته شده است: «قال الله تبارک و تعالی فی کتابه الکریم، قل یا عباد الذین اسرفوا علی انفسهم لا تقنطوا من رحمه الله ان الله یغفر الذنوب جمیعاً». کاشی معرق در زمینه سفید و لاجوردی و بسیار پر جلوه است. بالای دری که در وسط اسپر ایوان است. یک دهنه مشبک‌سازی با کاشی نصب شده و با کاشی معرق نقش ترنج درهم را به وجود آورده‌اند. این نقش بسیار جالب و خوشایند است و حاشیه لطیفی در چهار طرف مشبک دارد که در داخل حاشیه بازوبندها کلماتی به نام چهارده معصوم علیهم‌السلام با خط ثلث و کاشی معرق و الوان رقم شده است (شیخی، ۱۳۹۵).

کاشی هفت رنگ

کاشی هفت رنگ که شهرت بسیاری دارد، از کاشی‌های خشت یعنی چهارگوش نشات گرفته و در اندازه ۱۵ در ۱۵ سانتیمتر است که در کنار یکدیگر قرار می‌دهند و نقش مورد گرفته و اندازه‌آمیزی می‌کنند و به گوره برده، حرارت می‌دهند تا لعاب پخته شود. هفت رنگ متداول عبارت است از سیاه، سفید، لاجوردی، فیروزه‌ای، قرمز، زرد و حنایی که در ابنیه تاریخی و اماکن متبرکه از این نوع کاشی‌ها زیاد استفاده شده است.

لچکی و پایه‌های اطراف ایوان، با نقوش اسلیمی و کاشی هفت رنگ کار شده است. در مسجد گوهرشاد کاشی هفت رنگ که از اواخر دوران صفویه کاشی کاری معرق در شرق ایران به کلی از بین رفت و جای آن را گرفت. تحول و رواج کاشی هفت رنگ را تا حدودی می‌توان ناشی از دلایل اقتصادی و سیاسی دانست. شیوه تزیینی با کاشی هفت رنگ از نظر اقتصادی هزینه کمتری در برداشت و از نظر ساخت، به زمان کمتری نیاز داشت و میدان هنرنمایی برای نقاشان و استادان نیز فراهم بود؛ به گونه‌ای که می‌توانستند از محدودیت اشکال هندسی رهایی یافته، مناظر مختلفی را بر روی خشت‌های پخته به شکل کاشی در آورند. بدیهی است

که در این تحول جنس، نقوش کاشی‌ها نیز دگرگون شده باشد. بیشترین کاشی به کار برده شده در ایوان‌های دیگر کاشی هفت رنگ است.

کاشی معقلی

کاشی معقلی به نوعی کاشی مزین به خطوط کوفی بنایی گفته می‌شود که برای تزئین سطوح مختلف در معماری سنتی استفاده می‌شود. کاشی معقلی از مصالحی مانند آجر و کاشی ساخته می‌شود و ترسیم آن اغلب در جدول‌های ساده انجام‌پذیر است. به طور خلاصه، رواج معقلی‌سازی را می‌توان بعد آمدن هنر کاشی هفت رنگ و از به وجود آمدن در پوشش‌های داخلی، به خصوص کاربرد نماسازی‌های خارجی دانست، زیرا مخارج و زمان تهیه و نصب کاشی هفت رنگ به مراتب بیش از معقلی‌سازی است. معقلی از کاشی هفت رنگ مقاوم‌تر است. آن نیز ابعاد کوچک کاشی است. این ابعاد که بیشتر به صورت مربع ساخته شده، باعث کاهش آثار ناشی از تغییرات جوی در کاشی می‌شود و پدیده‌هایی چون انقباض و انقباض کاشی ناشی از این کم‌اثر می‌کند. از این نوع کاشی، بیشتر برای حاشیه‌بندی، نوشتن کتیبه‌ها و اسماء جلاله استفاده می‌شود. کوفی بنایی (معقلی) نوعی کاربردی از خط کوفی است که در بناها و معماری‌ها جلوه‌گر شده است و به دلیل استفاده آن در روی بناها، خط بنایی لقب گرفت و به صورت‌های مختلف پدیدار گشته که به شکل آسان و متوسط و مشکل، دسته‌بندی می‌شود، ولی می‌توان نام‌های منحصر، مربعی یا مستطیلی و متداخل تطبیق نمود که در تزیینات بنا به دلیل استحکام بیشتر از ترکیب آجر و کاشی در تزیینات بنا استفاده شده است (شیخی نارانی و جهانبخش، ۱۳۹۴).

تزیینات جبهه غربی و شرقی بقعه امامزاده محروق و ابراهیم (با در نظر گرفتن تفاوت متون به کار رفته در کتیبه‌ها) بسیار مشابه است و قسمت عمده آن با ترکیبی از آجر و کاشی به نام الله مزین است که به صورت کاشی کاری معقلی اجرا شده است. همچنین در قسمت پخی بین نمای شمالی و غربی، ترکیب حروف معقلی به نام الله محمد و علی با دورچین نواری، در گوشه نما حد فاصل نمای شمالی و شرقی، نقش معروف به نقاشی سی ارگ یا سیلک کاشان و در جبهه جنوبی بقعه، نمای آجری ساده و سه طاق نمای طرح معقلی وجود دارد.

علاوه بر این، در هر دو جبهه غربی و شرقی، پنجره‌های ارسی با طرح گره‌سازی به صورت مشبک و از جنس چوب قرار دارد که لچکی‌های بالای طاق قوس با طرح شمسه و سرمه‌دان

به نام امام حسن علیه السلام و امام حسین علیه السلام، امام علی علیه السلام و حضرت فاطمه علیها السلام و نیز کلمه طیبه الله و محمد صلی الله علیه و آله مزین شده است (سرگلزائی و طاهری، ۱۳۹۷).

تزئین در مسجد گوهرشاد استفاده از تلفیق آجر و کاشی یا معقلی است. تلفیق آجر و کاشی معمولاً با حرکات زیبای شطرنجی شکل می‌گیرد. نقش‌های معقلی در مسجد گوهرشاد به صورت گلچین معقلی و گره معقلی است. این نقوش در بغل کش ایوان مقصوره، گردنی گنبد، بغل کش و زیر طاق ایوان شرقی و غربی و زیر طاق ایوان شمالی دیده می‌شود.

کاشی مقرنس

مقرنس با همان لانه زنبوری، به عبارتی می‌توان گفت که مقرنس نوعی کادربندی است متشکل از طاسه‌هایی که در ردیف‌هایی انتظام می‌یابد و هر ردیف خود حامل ردیف دیگری است که از بالا ان طاق‌بندی آن بیرون می‌زند. نتیجه این تشکیلات، ترکیبی پلکانی است که گاه به کندویی یا استالکتیت نیز می‌گویند. در واقع، عنصر مقرنس شباهت زیادی به لانه زنبور دارد. فضایی سه بعدی ایجاد می‌کند. سابقه آن به زمان ساسانیان برمی‌گردد.

در ایوان مقصوره گوهرشاد، داخل محراب دارای مقرنس‌های کاشی معرق است که این مقرنس‌ها به فتیله‌های کوچک کاشی معرق ختم می‌شود که تا راس قوس محراب ادامه می‌یابد. بر روی سنگ داخل محراب در زیر مقرنس‌های کاشی به خط ثلث مشکی نوشته شده است (حسینی، ۱۳۸۲).

در مقبره امامزاده محروق، در سقف ایوانک‌ها رسمی‌بندی با تزئین کاشی به رنگ‌هایی نظیر لاجوردی و زرد است که در نوع خود بسیار زیبا است و داخل محراب دارای مقرنس‌های کاشی معرق است که این مقرنس‌ها به فتیله‌های کوچک کاشی معرق ختم می‌شود که تا راس قوس محراب ادامه می‌یابد. بر روی سنگ داخل محراب در زیر مقرنس‌های کاشی به خط ثلث مشکی نوشته در سقف ایوانک‌ها رسمی‌بندی با تزئین کاشی به رنگ‌هایی نظیر لاجوردی و زرد است که در نوع خود بسیار زیبا است (سرگلزائی و طاهری، ۱۳۹۷).

کتیبه

کتیبه‌های مسجد گوهرشاد

در حاشیه دهانه ایوان، کتیبه زیبایی به خط ثلث از بایسنقر میرزا به جامانده است و با آیه

«انما يعمر مساجد الله من امن بالله و اليوم الاخر و اقام الصلوه و اتى الزكوه و لم يخش الا الله فعسى اولئك ان يكونوا من المهتدين» و نیز حدیثی از پیامبر ﷺ با عبارات: «قال النبي عليه السلام من بنى الله مسجد لينكر الله فيه بنى بتياله فى الجنة». این کتیبه که بر روی زمینه لاجوردی و با حروف سفید نوشته شده از عالی‌ترین نمونه‌های هنر کاشی‌کاری و خوشنویسی است. کتیبه سفید دور ایوان مقصوره سوره یس به خط محمدرضا امامی خوشنویس دوره صفوی است. در داخل محراب با خط ثلث روی سنگ نوشته‌اند: «عجلو بالصلاة قبل الفوت و عجلو بالتوبة قبل الموت» و در حاشیه محراب ایوان مقصوره دو کتیبه وجود دارد. یکی از آن‌ها آیه الکرسی به خط ثلث سفید رنگ روی زمینه لاجوردی است. کتیبه دیگر آیه شریفه «اقم الصلوة لدلوك الشمس الى غسق» با خط ثلث روی سنگ تا آخر نوشته شده است.

کتیبه‌های بقعه امامزاده محروق

در بلندای زیر ایوانک‌ها کتیبه‌ای که حدیث ثقلین به نقل از پیامبر اکرم ﷺ ذکر نموده است. دو کتیبه نیز در طبقه فوقانی هر ایوانک قرار دارد که نوشته داخل ایوان سمت راست آیاتی از سوره آل عمران به شرح: «ادخلوها بسلام امنين. قال الله تعالى شانه: قل اللهم مالك الملك توتى الملك من تشاء و تنزع الملك ممن تشاء و تعز من تشاء و تذلل من تشاء بيدك الخير انك على كل شىء قدير» و نوشته داخل ایوان سمت چپ: «انما يعمر مساجد الله من امن بالله و اليوم الاخر و اقام الصلوه و اتى الزكوه و لم يخش الا الله فعسى اولئك ان يكونوا من المهتدين» (توبه: ۱۸) است.

در ایوان شمالی، بالاتر از نقش گره و شمشه‌ها کتیبه معرفی از عهد شاه طهماسب صفوی است. در زمینه کاشی لاجوردی و خط ثلث متوسط با کاشی سفید که از طرف راست ایوان «آیه مبارکه کرسی» را شروع کرده، کلمات آیه مبارکه تمام ضلع شمالی و قدری از ضلع غربی ایوان را فرا گرفته و تا جمله «ولا يؤده حفظهما و هو العلى» نوشته شده است. سپس با خط ثلث و کاشی زرد نوشته شده: «فى دولة السلطان الاعظم تراب آستان خير البشر ابوالمظفر شاه طهماسب الصفوى الحسينى بهادر خان خلد ملكه و سلطانه و افاض على كافه البرايا عدله و احسانه» و این عبارت به طرف چپ ایوان رسیده و دو شعر از سعدی شیرازی را به همان اسلوب خط ثلث با کاشی سفید و زمینه کاشی لاجوردی چنین نوشته‌اند:

خدایا تو این شاه درویش دوست / که آسایش خلق در ظل اوست

بسی بر سر خلق پاینده دار / به توفیق طاعت دلش زنده دار

در دنباله کتیبه بعد از دو شعر مذکور، نوشته شده است: «بنا هذه العماره سیادت و نقابت پناه الساعی میر کمال الدین بن میرشاه حسین یوسف محمد» و کتیبه بدون ذکر نام کاتب و سال بنا خاتمه یافته است و در لبه داخلی سقف ایوانک مدخل بقعه، کتیبه معرق بسیار نفیسی است که در زمینه کاشی لاجوردی و خط ثلث جلی با کاشی سفید نوشته شده است: «قال الله تبارک و تعالی فی کتابه الکریم، قل یا عبادى الذین اسرفوا علی انفسهم لا تقنطوا من رحمہ الله ان الله یغفر الذنوب جمیعاً» این آیه در طرف راست لبه داخلی است و در طرف چپ لبه داخلی ایوان مسطور است: «و هو الغفور الرحیم صدق الله العلی العظیم و صدق رسوله النبی الکریم و نحن علی ذلک من الشاهدین و الحمد لله رب العالمین» و در زیر این عبارت در سه جا با خط ثلث ریز نوشته شده: «حمد النجفی الزنجانی ۱۳۴۲».

داخل کتیبه ایوان و در بالای کلمات آیه الکرسی و مطالب دیگر، از طرف راست ایوان با خط ثلث ریز و کاشی زرد با ذکر «بسم الله الرحمن الرحیم» سوره مبارکه البینه «لم یکن الذین کفروا من اهل الکتاب» شروع شده، سپس در اسپر و طرف چپ ایوان دور زده و تمام سوره را که هشت آیه است به انجام رسانده است. از بالای کتیبه کمربندی ایوان تا زیر سقف رسمی بندی بسیار ظریفی وجود دارد و دو فیل گوش در دو گوشه ایوان و شش پا باریک در دو طرف راست و چپ ایوان قرار داده شده است که مابین آن توسط نقوش اسلیمی کاشی کاری شده است، اما قسمت غربی آن به علت ریزش کاشی ها نیاز به مرمت دارد.

بالای دری که در داخل حاشیه بازوبندها کلماتی به نام چهارده معصوم ع با خط ثلث و کاشی معرق و الوان رقم شده است و در بین بازوبندها، دوایری قرار دارد که یک در میان در وسط دایره کلماتی از اسماء خدا را نوشته اند و در هر دایره که نام خدا رقم شده، دایره بعدی را به نقش ستاره هشت پر مزین ساخته اند. در پایین مشبک در یک سطر با خط ثلث بر روی کاشی مسطور است: «ها هنا مرقد السید الشهدید محمد بن محمد بن زید ابن الامام زین العابدین علیه السلام سنه ۱۳۸۲ الهجرى القمرى». همچنین علاوه بر کتیبه های نفیس، در گوشه و کنار ایوان، نقوش اسلیمی مختلف با کاشی کاری بسیار نفیس به چشم می خورد (جعفری راد، میر سجادی و مرشدی، ۱۳۹۲).

کتیبه جایگاه والایی در ارسال پیام روحانی به شیوه زیباشناسانه در همه هنرها به خصوص تزیینات کاشی دارد. در کتیبه های فوق از دو نمونه، فضایی شیعی، معنوی و قدسی

با درخشان‌ترین جلوه خود در کاشی معرق و هفت رنگ به نمایش گذاشته شده است.
جدول ۲: جدول مقایسه تزئینات کاشی کاری مسجد گوهرشاد و بقعه امام زاده محروق، (نگارنده)

مورد مقایسه	مسجد گوهرشاد	تصویر	بقعه امام زاده محروق	تصویر
رخ بام ایوان	کتیبه خط ثلث، قاب لچکی با نقوش اسلیمی و ختایی، رنگ: لاجوردی، سفید و زرد		کتیبه خط ثلث، قاب لچکی با نقوش اسلیمی و ختایی، رنگ: لاجوردی، سفید و آبی	
اطراف ایوان	نقوش هندسی، کاشی همراه با اجر، کتیبه‌های که دور تا دور ایوان چرخیده و گلدانی با گل‌های اسلیمی، رنگ: لاجوردی، سفید و زرد و آبی		نقوش اسلیمی و ختایی و هندسی، رنگ: لاجوردی، سفید و زرد، آبی و اخرا و صورتی	
داخل	نقوش هندسی، خط بنایی و کاشی معرق		خط ثلث، نقوش اسلیمی و ختایی و هندسی، مشبک‌سازی	
کتیبه	قرن ۹ق، خط ثلث مربوط به بایسنقر، آیات قرآن		زمان شاه طهماسب اول قرن ۱۰ق، خط ثلث، آیه الکرسی و شعر سعدی	

نتیجه

از میان شاخه‌های گوناگون هنرهای اسلامی، معماری اسلامی و کاشی کاری، دارای جایگاه شاخصی است. دوره صفوی و تیموری، اوج شکوفایی هنر و معماری اسلامی در ایران به شمار می‌رود. آثار برجای مانده از هنرهای تزئینی در بناهای اسلامی، مخصوصاً در مساجد و بقاع متبرکه، واجد روحیات منحصر به فرد و ژرفای تجسمی هستند. مسجد جامع گوهرشاد در شهر مشهد و در جوار بارگاه رضوی است و از شاهکارهای معماری دوره تیموری به شمار می‌رود؛ به‌گونه‌ای که کتیبه‌های این مسجد نسبت به بقعه امام زاده محروق به‌خصوص

در ایوان مقصوره، اهمیت مقام ولایت و شیعه را به مراتب پررنگ تر نشان داده است. قدمت کاشی کاری ها در این ایوان، به خصوص کاشی معرق به کار رفته در ایوان مقصوره بیشتر است. در هر دوی این بناها، رنگ لاجوردی بیشترین کاربرد را در تزیینات کاشی کاری داشته است و بیشترین استفاده را از کاشی های هفت رنگ و معرق و معقلی داشته‌اند. همچنین اصالت کاشی کاری ها به ویژه کاشی معرق در بنای مسجد گوهرشاد پررنگ تر به چشم می خورد.

منابع

- افشاری، معصومه و افشاری، فاطمه. (۱۳۹۷). «مطالعه تطبیقی نقوش به کار رفته در کاشی کاری ها و قالی های دوره صفوی». کنفرانس عمران، معماری و شهر سازی کشورهای جهان اسلام. جزدراهی، رکسانا و قیدی، شکوفه. (۱۳۹۶). مطالعه تطبیقی گنبد و مناره مساجد دوره صفویه و تیموری از نظر فرم و تزیینات (مطالعه موردی: مسجد امام اصفهان و مسجد گوهرشاد مشهد). خوشدل، مرضیه. (۱۳۹۳). بررسی تطبیقی نقوش تزیینی مسجد گوهرشاد مشهد و مسجد گوهرشاد هرات.
- شیخی نارانی، هانیه و جهانبخش، هانا. (۱۳۹۴). پیرامون جایگاه تزیینات و نقوش کاشی کاری در مساجد ایران.
- جعفری فرد، زهرا؛ مرشدی، فریده و میرسجادی، سید امیر. (۱۳۹۲). بررسی جلوه های معماری و تزیینی بقعه امامزاده محروق نیشابور.
- حسینی، سیدمحسن. (۱۳۸۲). ایوان مقصوره مسجد گوهرشاد.
- شیرکوهی، زهرا؛ طبیبیان، سید حسام الدین و زندی، سارا. (۱۳۹۵). «بررسی تطبیقی مساجد دوره صفویه و تیموری». دومین کنفرانس بین المللی شهر سازی و مدیریت. شیراز.
- شیخی، عباس. (۱۳۹۵). نمادها در تزیینات معماری اسلامی ایرانی با محوریت نقوش امامزاده محروق نیشابور.
- معمّر، علی؛ کاظم زاده، محمدعلی و میردریکوندی، صبا. (۱۳۹۹). بازشناسی تزیینات کاشی کاری مساجد دوره تیموری با تأکید بر فناوری ساختمانی (نمونه موردی: مسجد گوهرشاد مشهد).
- علیپور، مرضیه؛ قاضی زاده، خشایار؛ اقبالی، پرویز و داداشی، ایرج. (۱۳۹۸). بازجست عناصر تصویری مشترک عرفان شیعی در هنر نگارگری و معماری.
- سرگلزائی، ندا و طاهری، علیرضا. (۱۳۹۷). بررسی تزیینات آرامگاه نقوش امامزاده محروق نیشابور.

URL2: <https://images.app.goo.gl/SCSzGTJuGHtbZgeX6>.

URL3: <https://images.app.goo.gl/CUxJhcJPhm71Ro5MA>.

URL4: <https://images.app.goo.gl/MB4ft2SJSFZabETv9>.

